

**‘Een goede boom kan slechts goede vruchten voortbrengen’
de pedagogie van de Ursulinen**

*lezing bij de conferentie ter gelegenheid
van de 200ste verjaardag van de heiligverklaring van Angela Merici,
stichteres van de Compagnia di Sant’Orsola*

door Will Verhoef

Sinds ik min of meer meen te begrijpen waar het in de spiritualiteit van Angela Merici om draait, vind ik het met terugwerkende kracht jammer dat ik nooit bij de zusters Ursulinen op school heb gezeten. In Nederland, waar ik vandaan kom, zijn er twee gemeenschappen van Ursulinen. De oudste, die in de volksmond als deftig bekend staat, zijn de Ursulinen van het pauselijk recht. De andere wordt gevormd door de Ursulinen van Bergen, een bisschoppelijke congregatie, aan het eind van de 19e eeuw gesticht door vijf zusters van de eerder genoemde Ursulinen, die zich met een plaatselijke priester wilden richten op het geven van katholiek onderwijs in de westerse regio Holland. Daar woonden, anders dan in het zuiden van Nederland, verhoudingsgewijs weinig katholieken. Religieuzen waren er een onbekend verschijnsel. In de kronieken staat genoteerd hoe de zusters, in vol kloosteromaat, in Bergen werden ontvangen. De pastoor van het dorp nodigde de zusters uit op de dag van hun aankomst bij hem te komen eten. Toen de begroeting achter de rug was, zei hij: ‘Zo zusters, zet u nu die kap maar af, want we gaan aan tafel.’

Zoals ik zei hen ik zelf nooit bij de Ursulinen op school gezeten. Mijn partner wel. Zij werd aan het eind van de jaren ‘60 door Ursulinen van Bergen opgeleid tot onderwijzeres. Haar vertrouwdheid met de geest van de Ursulinen biedt me de mogelijkheid om het beeld dat ik me, door studie van de geschriften van Angela Merici en de dagelijkse omgang met zusters vorm van de pedagogische aspecten in hun spiritualiteit, te kunnen toetsen. Natuurlijk is het niet zo dat iedere zuster in alle omstandigheden handelt in de geest die in de geschriften van Angela Merici is te ontdekken. Laat staan dat zij zich altijd bewust is van de diepere laag, een mensvisie, een beeld van God en de wereld, die in haar kijk op de dingen aanwezig is. Toch laat ook een praktijk zich lezen, en zijn visies en overtuigingen te onderscheiden in ogenschijnlijk kleine details en vanzelfsprekendheden.

Dat ik in de gelegenheid ben om de Ursulinen van Bergen goed te leren kennen, komt omdat ik sinds ruim zestien jaar als theologe bij hen in dienst ben. De congregatie wil - en daarin zie ik al een eerste kenmerk van haar spiritualiteit - bij de tijd blijven. Zij is er zich - een tweede kenmerk dat rechtstreeks te herleiden is tot de spiritualiteit van Angela Merici - van bewust dat je als religieuzen gezien wordt. Je bent niet alleen religieuze voor jezelf, maar ook in de ogen van anderen. Angela zou daarom aanbevelen een leven te leiden dat 'bruiden van Christus waardig is' ¹. De congregatie wil bij de tijd blijven omdat zij gezien wordt door mensen die bij deze tijd behoren. Het is in deze tijd dat zij zich geroepen weet met God te werken aan het voortgaande scheppingswerk.

Nu zijn de Ursulinen van Bergen over het algemeen vrij nuchter. Wat ik hier zeg, zal in hun oren al gauw te groot en hoogdravend klinken. En wat de spiritualiteit van Angela betreft zullen zusters zeggen dat ze daar vroeger niet zo veel van geweten hebben. Net als andere religieuzen leefden de Ursulinen van Bergen in haar uiterlijke vormen tot in de jaren van het tweede Vaticaans concilie volgens het dualistisch model waarin lichaam en geest elkaars tegengestelden zijn, en dat met de rechtlijnige standvastigheid die ons Nederlanders past. Je kunt je daarom afvragen of ik, met mijn pogingen de geschiedenis van de congregatie te lezen in het licht van de Mericiaanse spiritualiteit, deze geschiedenis niet te zeer naar mijn opvattingen modelleer. Die kans bestaat, zeker. Het verbaast me dikwijls hoe, in een gemeenschap die de Regel van Angela Merici niet gekend heeft, overtuigingen geleefd worden die ook in de eerste Compagnie in Brescia moeten hebben bestaan. Is het feit dat de jonge Ursulinengemeenschap haar constituties afleidde van die van de Ursulinen van Bordeaux hiervoor een afdoende verklaring? Of moet de verklaring gezocht worden in de vertaalde geschriften over de Ursuline als opvoedster, die ik in de archieven aantrof? Ongetwijfeld hebben die er toe bijgedragen dat in de congregatie een beeld van God, mens en wereld werd doorgegeven dat verwant is aan dat van de oorspronkelijke Compagnie. Maar daarnaast komt het, naar mijn overtuiging omdat het hart van de geschriften van Angela Merici overeenstemt met het hart van de christelijke traditie ².

Het is niet voor niets dat Angela Merici een hervormster genoemd wordt. In mijn

¹ Regel van de Compagnie van St. Ursula, over de maagdelijkheid

² Het Concilie van Trente markeert de onontkoombare noodzaak tot herijking van de christelijke traditie en hervorming van de Kerk. In de stedelijke samenleving zijn geloof en wetenschap buiten het kader van kerk en klooster getreden. De Schrift is binnen het bereik van lekgelovigen gekomen. De scholastieke wetenschappelijke methode had zich losgezongen van de gelovige ervaring. Het Concilie is zowel als een grote schoonmaak van het eigen huis, als een poging tot integratie van dogmatiek en spiritualiteit en antwoord op een cultuur waarin 'leken' geen onwetenden meer zijn.

ogen is dat een term die niet in strikt kerkelijke zin moet worden opgevat³. De hervorming die Angela voor ogen staat, is de vernieuwing van het persoonlijk leven, dat het samenleven draagt. Een kernpunt in de nieuwe levensweg - door Merici neergelegd in het hoofdstuk van de maagdelijkheid - is de omgang met anderen⁴. Door de term 'bruid van Christus' - die tot dan toe uitsluitend gebruikt werd voor vrouwen die zich *uit de wereld* terugtrokken om zich aan God te wijden - toe te passen op vrouwen die *in de wereld* een godgewijd leven leiden, wordt de blikrichting gekeerd. Het toegewijde leven is gericht op deze wereld. Angela is geboeid door het mysterie dat we God noemen. Toch richt ze niet zich enkel daarop. Of beter: God is in Merici's beleving uitdrukkelijk de Drieëne, wiens Geest onder ons aanwezig is⁵. De nieuwe Compagnie van St. Ursula staat in relatie tot de stad waarin ze opkomt en waarin ze zich geroepen acht een rol te vervullen. Merici's geschriften - regel, aansporingen en legaten - beginnen telkens met een inleiding die de toehoorders in een bepaalde positie plaatst: die van uitverkorenen. Het is alsof ze gedragen worden door de woorden: 'Niet jullie hebben Mij uitgekozen; nee, Ik heb jullie uitgekozen en Ik heb jullie de taak gegeven eropuit te gaan en vrucht te dragen, vruchten die blijvend zijn' (Joh. 15,16). Dit beeld, waarin Jezus Christus wordt aangeduid met de metafoor van de wijnstok, komt uit een lange rede waarin Jezus tot zijn leerlingen spreekt. De leden van de Compagnie zijn 'bruiden' en tegelijkertijd leerlingen. Wie zich laat leiden door de Geest zoals we haar kennen uit de geschriften van Angela Merici, krijgt een nieuwe, apostolische identiteit. Het is de bestemming van de mens, van alle mensen in Angela's ogen, om leerling te zijn. De 'bruiden' zijn de uitverkorenen aan wie gezien moet kunnen worden wat Hij liet zien: dat Gods wonen onder de mensen - het bruiloftsmaal, de voltrekking van het huwelijk tussen hemel en aarde - is begonnen.

Ik zou dit eigenlijk niet alleen op een spirituele maar ook op een wetenschappelijke manier willen zeggen, en in willen gaan op de verschillende visies op de persoon van Angela Merici en de betekenis van de Compagnie van St. Ursula, die konden ontstaan

³ In zijn recente studie *Spirituality, Gender And The Self In Renaissance Italy*, Catholic University of America Press, Washington D.C. 2007 relateert de historicus Querciolo Mazzonis het beeld van Angela Merici als hervormster. Hij wijst erop dat de parallellen met de jonge kerk feitelijk getrokken worden door Cozzano, de kanselier van de Compagnie. Mazzonis betwijfelt of het verlangen naar kerkhervorming bij Angela sterk leefde en plaatst Angela veel meer in de lijn van de laatmiddeleeuwse mystieken, die het innerlijk leven cultiveerden en het 'zelf' met God verbonden. Het beeld van Angela als hervormster trekt haar te zeer in een institutioneel perspectief, vindt Mazzonis, terwijl Angela min of meer a-institutioneel zou zijn en vooral een nieuwe, zelfstandige religieuze levenswijze voor vrouwen mogelijk zou hebben willen maken, waarin de vrouwen niet door mannen, gezag of instituties worden overheerst en vrijelijk gestalte geven aan een leven als Bruid van Christus. Bij Angela is er immers, als het om de relatie met God gaat, geen institutionele bemiddeling: niet via de kerk, noch via een kloosterlijke hiërarchie.

Ik heb de indruk dat er aan Mazzoni's kritiek een beeld ten grondslag ligt waarin 'kerk' en 'wereld' gescheiden gebieden zijn. De historicus Peter Burke stelt dat de hervorming van het geloofsleven een culturele hervorming impliceert. Naar mijn indruk plaatst Merici juist het persoonlijk leven weer in het hart van de Kerk, als potentieel begin van het koninkrijk Gods waarvan Jezus van Nazaret sprak.

⁴ Merici hemeemt de woorden van Paulus uit Fil. 4,5, bekend uit de Romeinse liturgie van zondag Gaudete: 'Modestia vestra nota sit omnibus hominibus', en interpreteert die woorden in afwijking van de woorden van de apostel zelf als: laat jullie bescheidenheid en voorzichtigheid voor iedereen *zichtbaar zijn* (in plaats van *bekend zijn*).

⁵ De Regel begint met een verwijzing naar de 'gezegende en onverdeelde Drieëenheid'.

dank zij onschatbare bronnenonderzoek van de 'zusjes' Mariani, Tarolli en Seynave⁶. Het bestek van deze lezing en de feestelijke aanleiding vragen echter om beperking. Een enkele verwijzing naar ander onderzoek kan niet gemist worden. Ik denk aan historische studies die laten zien hoe de huwelijksvoltrekking onder welgestelden plaats vindt in de dagen van Merici. Het ritueel kent vele fasen en wordt dikwijls al in gang gezet als de huwelijkspartners - door hun ouders voor deze verbintenis bestemd - nog kinderen zijn⁷. Het helpt begrijpen dat Merici soms met een zekere intimiteit spreekt over 'onze bruidegom', maar hem gewoonlijk vrij formeel aanduidt als 'Jezus Christus'. De vereniging met de bruidegom is in Angela's geschriften nog toekomstmuziek⁸. Het is de beloning die na dit leven wacht. In 'Angela Merici; contributo per una biografia' wordt de metafoor van het bruidschap het hart van Angela's boodschap genoemd. Ik zou daar iets aan toe willen voegen, namelijk dat dit bruidschap een *eschatologisch bruidschap* is. Het is iets van de toekomst, dat - voor de bruiden - nu al zijn vreugde vooruit werpt. Het mag reeds genoten worden, zoals het leven naar die in vrijheid beaamde bestemming ook nu reeds zijn eisen stelt. Vanaf het moment van uitverkiezing is een meisje een 'aanstaande', in de wereld zowel als in de spirituele visie van Merici. Toch is de uitverkorene, zolang de vereniging met de bruidegom nog niet heeft plaats gevonden, allereerst een *leerling*. Ze gaat in de leer bij de Waarheid, zoals Angela Jezus Christus noemt. De liefde - zoals die kan bestaan in een in vrijheid voltrokken huwelijk - is het beeld van de verhouding tussen mens en God, het hart en de waarheid van het christendom, verenigd in de persoon van Jezus Christus. Hij is de geïncarneerde liefde van God, die men als leraar aanneemt. Tot de maagdenleidsters, die net als hun 'zusjes' leerlingen zijn op de nieuwe spirituele weg, zegt Angela op de vraag hoe zij een goede verhouding moeten vinden tussen vriendelijkheid en gestrengheid geruststellend dat de liefde hen dit alles zal leren⁹. Het is in beginsel de Liefde die alles leert. Zo zijn in de spiritualiteit van Angela Merici twee componenten die nogal eens uit elkaar getrokken zijn - de contemplatieve en de apostolische opvatting van de toewijding - innerlijk verbonden.

Om nog iets dieper door te dringen in de onlosmakelijke verbondenheid van Liefde en Waarheid, Bruidegom en Meester, bruid en leerling, maak ik een uitstapje naar de joodse traditie, naar een uitspraak van rabbi Akiva.

⁶ L. Mariani, E. Tarolli, M. Seynave, *Angela Merici. Contributo per una biografia*, Milano 1986 vertaald in het Engels onder de titel *Angela Merici; contribution towards a biography*

⁷ Christiane Klapisch-Zuber, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, University of Chicago Press 1985. Klapisch-Zuber baseert zich op de dagboeken van welgestelde Florentijnen. In die kringen komen huwelijken in fasen tot stand: van de 'uitverkiezing' door de ouders van de huwelijkspartners, via het vastleggen van de voorwaarden, het publiek maken, de formele ceremonie en - uiteindelijk - de overdracht van de bruid van vader naar echtgenoot.

⁸ In het laatste hoofdstuk van de regel schrijft Merici over de uiteindelijke 'opname in de hemelse glorie', de vereniging met de bruidegom, als iets dat na dit leven plaats vindt. Het wekt de indruk dat Merici niet zonder meer met middeleeuwse mystieken op een lijn kan worden gezet.

⁹ de Nederlandse taal kent een woord voor 'liefde', dat betrekking kan hebben op vriendschap, naastenliefde, hartstocht, romantische gevoelens en diepe verbondenheid. Vanouds is de naastenliefde de afspiegeling van Gods liefde voor iedere mens, zijn schepsel. Naastenliefde en de liefde van Godswege zijn als concentrisch verbonden te zien. In het Italiaans waarin Angela schrijft, wordt de naastenliefde aangeduid met 'carita', waardoor deze een andere oorsprong lijkt te hebben dan de met hartstocht verbonden liefde die als 'Amor', of het gepersonifieerde 'Amore' wordt aangeduid.

'Geliefd is de mens, dat hij/zij geschapen is naar Gods beeld.

Van een heel bijzondere liefde getuigt het dat dit ons bekend is gemaakt, dat wij geschapen zijn naar Zijn beeld. Want er is gezegd 'in het beeld van God schiep hij de mens'.

Samengevat: we zijn niet alleen naar Gods beeld geschapen, maar God heeft het ons ook nog eens laten weten! Dat God ook wilde dat we het wisten, dat we hier kennis van namen, is een bron van vreugde. Vanuit de relatie tussen God en mens die de Schrift onthult, willen we *leren* wat God met ons voorheeft, zo zeggen de rabbijnen over deze tekst. Als een mens iets wil leren dan is het dat: wat God in ons ziet. In de gebruikelijke manier van denken over kennis, de wetenschappelijke manier - tellen twee dingen: er is iemand die wil kennen - het subject of onderwerp - en er zijn zaken om te kennen: de objecten van kennis. Hoe neutraler degene die wil kennen staat tegenover dat wat zij/hij wil kennen, des te groter acht men de kans op 'ware', objectieve kennis. Het joodse denken werkt anders. Als je wilt weten wat God met je voor heeft, dan zul je je met je bestemming moeten verbinden. Dan kan het er niet om gaan je zelf weg te denken, opdat er 'objectieve' kennis - kennis die los staat van ons zelf - zichtbaar wordt. Dat zelf wil in dienst staan van de opdracht, van wat God met ons voor heeft, en mag zichzelf dus niet tussen haakjes zetten. Onze gevoelens en verlangens moeten niet worden weggecijferd, maar ze moeten in dienst worden gesteld van de opdracht. En vervolgens kunnen we ze zuiveren van alles dat het zicht op die opdracht vertroebelt¹⁰. Het joodse verstaan van het begrip kennen - inclusief het bijbelse kennen - is liefhebben, ondergaan wat je wilt kennen. Zo wordt het ervaring.

Dikwijls wordt Angela Merici voorgesteld onder een crucifix. Als een leerling. Haar 'zusjes' moedigt ze aan hun toevlucht te nemen tot 'de voeten van Jezus Christus'. Angela gebruikt hier de bijbelse uitdrukking voor het leerlingschap. Zoals Paulus van zegt geleerd te hebben 'aan de voeten van Gamaliël'¹¹, zo zullen de leden van de Compagnie Jezus Christus als hun leraar aannemen. En hem liefhebben. De bruidsmetafoor impliceert dat ze zich willen verenigen met wat ze willen kennen. In de (nu nog) geestelijke vereniging doet zich een geheim kennen, dat we - opnieuw - kunnen schetsen met de woorden uit Joh. 16,15. 'Niet jullie heb Mij gekozen, nee, Ik heb jullie gekozen'. Het mysterie van de menswording van God laat de uiterste liefde van God voor zijn mensen zien: God die zichzelf geeft en ondergaat wat 'Hij' lief heeft. 'Kennis' van God ontstaat in wederzijdse zelfgave en verbondenheid van God en mens. In die Liefde leert men Waarheid kennen. De minnaar en de leraar zijn, in het proces van kennis maken, een en dezelfde. In dit leerling zijn van de Waarheid, vinden de volgelingen van Angela Merici hun aardse bestemming.

Eerder zei ik al dat ik de spiritualiteit van Angela Merici zie als een herijking van de christelijke traditie. Is nu zo'n uitvoerige weg nodig om te komen tot het algemene uitgangspunt dat christenen leerlingen van Jezus Christus zijn, of minstens willen zijn?

¹⁰ Y. Aschkenasy: Geliefd is de mens, Folkertsmastichting

¹¹ Hand. 22,3

Hier kan ik slechts voor mezelf antwoorden. Het willen kennen van Angela's geest, het verstaan van haar geschriften, dwong me het gebied van de objectieve kennis te verlaten en te trachten haar woorden op een of andere manier een verbinding met mezelf te laten aangaan. Op een gegeven moment ervaarde ik dat dit kennelijk geen tijdelijke zaak was, die ik na het onderzoek weer van me af zou kunnen zetten. Niet ik ging door Angela, maar Angela door mij! En ik was niet eens een volgeling van haar; mijn interesse was op de eerste plaats beroepsmatig. Het leren van Angela heeft mij beter dan voorheen doen begrijpen dat het in de christelijke traditie uiteindelijk niet draait om een het onderhouden van een woord, een geformuleerde waarheid of een volbrengen van religieuze plichten, maar om wie je zelf bent, in de zin van wat je met je leven doet. En precies daarin is het, meen ik, dat het centrum van de christelijke traditie en de Mericiaanse spiritualiteit op elkaar passen, eenzelfde mysterie willen communiceren, dat niet zoals de middeleeuwse spiritualiteit van de aarde naar de hemel gaat, doch veel meer de route van hemel naar aarde volgt. De kern van het christelijk spreken over God wordt gevonden in de overtuiging dat God in Jezus van Nazaret mens geworden is. Een mens die - bovendien - uit is op menselijkheid. Een mens van wie een geest uitging die als Gods geest herkend kan worden, en die ook ons kan begeistere. De mensheid is zo opgenomen in het geschieden van God. God en mens leven niet langer in verschillende, van elkaar gescheiden sferen. God is overgankelijk geworden.

Het hart van het christendom is niet een boek, een verzameling voorschriften of een scherp geformuleerde waarheid. Het is een persoon: de mens Jezus die van zichzelf af wijst naar een toekomst waarin allen leven in gemeenschap met God, in liefde en gerechtigheid. Wat al begonnen is, zal ooit voltooid worden en allen in liefde omvatten. Of wij in die God geloven, doet er mijns inziens voor God niet zo toe. God gelooft in ons. Al onze historische fouten en mislukkingen ten spijt, is ons aangezegd dat wij mensen van Godswege in staat geacht worden om met God diens scheppingsproject te voltooien. Het persoon-zijn van eenieder van ons krijgt in het licht daarvan een diepere betekenis.

Door historici wordt nogal eens gewezen op de emancipatorische betekenis van de Compagnie van St. Ursula. Het gaat dan gewoonlijk over de levensweg die de Compagnie mogelijk maakte, over haar bestuursvorm en het gegeven dat de stichter een vrouw was. Ik zou daar aan toe willen voegen dat het bijbels spreken over de mens zoals dat onder meer gestalte heeft gekregen in tradities waarin het accent ligt op de incarnatie van God, een emancipatorisch effect heeft dat veel dieper gaat, omdat die raakt aan het zelfverstaan van de mens, vrouwen en mannen.

Als ik Ursulinen van Bergen hoor spreken over waar het hun om ging in het geven van onderwijs, of in het omgaan met kinderen met een verstandelijke handicap, dan vertellen ze dat ze probeerden hun leerlingen te helpen te ontdekken wie ze zelf zijn. Ieder kind is een gave waarin God bepaalde talenten heeft gelegd. Het is zaak het kind die talenten te doen ontdekken en ontwikkelen. Op de achtergrond meen ik Angela's stem te horen: 'God weet zelf wat Hij met zijn dienstmaagden voorheeft.

Het is daarom niet aan jullie over hen te oordelen. Bejegen hen met liefde en vriendschap.¹² De taak van de Ursuline is het anderen te ondersteunen in hun eigen weg. 'Houdt niet op de wijnstok te snoeien' zegt Angela. 'En laat God maar begaan.' Wat de weg van een ander is, weet de Ursuline ook niet. Net als de ander is zij immers een leerling, die van dag tot dag - stap voor stap als het ware, als een pelgrim - tracht te ontdekken wat het 'nu' van haar vraagt. Want iedere tijd, wist Angela, stelt eigen eisen. Regels daarvoor zijn niet te geven. Maar we mogen vertrouwen dat een goede boom niet anders dan goede vruchten voort kan brengen¹³.

De innerlijke structuur van Angela's gedachtegoed leidt tot het leerlingschap, en zo worden Ursulinen zelf het model van wat het betekent leerling te zijn. Zeker, wie terugdenkt aan hoe het was om bij de Ursulinen op school te gaan, zal ook andere ervaringen hebben en in hen soms een strenge onderwijzeres hebben ontmoet, of een ongeduldige begeleidster. Maar ook voor Ursulinen geldt dat zij de eigen boom soms te snoeien hebben, en nog altijd onderweg zijn naar hun bestemming. 'Laten wij mensen maken', klinkt het in de Schrift. Met een variatie daarop kunnen de scheppingswoorden van de Ursulinen zijn: 'laten wij leerlingen maken'. En leerlingen maken betekent mensen leren zien wat ze ontvangen hebben, en het verlangen in hen wekken dat ten goede aan te wenden. De weg op gaan om de mens te worden die God voor ogen stond toen hij je maakte. Incameren.

Brescia, november 2007

¹² Angela Merici, Aansporingen tot de maagdenleidsters, achtste aansporing

¹³ Angela Merici, legaten aan de 'moeders' van het gezelschap, eerste legaat